

פרק רביעי

שמות הספרים העבריים, או, האם "בשר על גבי גחלים" הם תולדות המאנגאל בישראל?¹

כשפרסם שניאור זלמן שכטר ב-1896 קובץ מאמרים באנגלית, בו קרא עצמו, כבכל פרסומיו באנגלית: Solomon Schechter,² הקדיש מאמר קצר לשמות הספרים העבריים, שם בין השאר ציין כי אינו יכול להסתכן ולקבוע שהחיבור בשר על גבי גחלים, חיבור שנעלם מאתנו, פתח במילים אלה ובדיון בהלכות מליחת הבשר. בשעה ששכטר כתב היה מעט מידע על חיבור קדום זה. יצחק אייזיק בן יעקב רשמו בספרו אוצר ספרים (ווילנא תר"ם), על פי המידע הקדום עליו, המצוי בדברי התוספות למסכת יבמות לד ע"א. עברו כאחת-עשרה שנים מאז פרסם שכטר את דבריו ואברהם זולצבאך פרסם, בשנת 1907, בכרך החמישי של ה-*Jahrbuch der Jüdischen Literarischen Gesellschaft* תיאור קצר של החיבור בשפה הגרמנית בתוספת העתקה, בחלק העברי של השנתון, של: "פסקי ספר בשר על גחלים מרב ביבי (גאון?)", נלקט ממרדכי הגדול כ"י גולדשמידט".³ פרסום זה הניע את הלמדן התלמודי הגדול והצעיר, אז, יעקב נחום אפשטיין, לימים מייסד החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, לכתוב

1 המאמר הוא נוסח מורחב ומוער של מאמר קצר, ללא הערות, שהתפרסם בעיתון פופולרי. ראו, "בשר על גבי גחלים": הלכות שחיטה או ספר בישול? – על שמות הספרים העבריים, עת-מול 189, תשרי תשס"ז, ספטמבר 2006, עמ' 14–17.

2 ראו, S. Schechter, "Titles of Jewish Books", in his book *Studies in Judaism*, vol. 1, Philadelphia 1896, pp. 270–281. על אודות שכטר כתב לאחרונה עבודת דוקטור דוד סטאר.

3 ראו, D. B. Star, *Solomon Schechter, A Study of Unity and Fragmentation in Modern Jewish History*, PHD Thesis, Columbia University, New York 2003.

3 ראו, A. Sulzbach, *Jahrbuch der Jüdischen Literarischen Gesellschaft* 5 (1907), pp. 367–370. ההעתקה של הפסקים נמצאת בחלק העברי של השנתון עמ' 61–68.

באותו השנתון על החיבור וטיבו.⁴ בכל אלה דן מחדש אברהם גרוסמן בספרו, חכמי אשכנז הראשונים (ירושלים תשס"א), שם קבע שאת הלכות "בשר על גבי גחלים", לקט ר' יעקב בן יקר, רבו של רש"י.⁵ מכל אלה הסתבר שהספר בשר על גבי גחלים עוסק בהרבה ענייני הלכה שאינם קשורים כלל במליחת הבשר.

סוד גלוי הוא לכל העוסקים בספרות ישראל כי רבים לאין קץ בה הספרים שאין שמותיהם מעידים על תוכנם. כבר מימים קדמונים נקטו חכמינו לשון נקייה וחיפשו שמות נאים לעניינים עצובים, או מגונים, שדנו בהם. רש"י העיד במקום שבו הוזכרה בגמרא במסכת כתובות (כח ע"א), המסכת הקטנה אבל רבתי: "מסכתא היא וקורין אותה שמחות". הרחיב דבריו והוסיף ר' בצלאל אשכנזי, בן המאה השש-עשרה ובעל הספר החשוב שיטה מקובצת (ירושלים תשס"ב) על אתר: "הוקשה לו ז"ל, אמאי קראו אותה מסכת שמחות ולא קראו אותה על שם תחילת המסכת? כמו מסכת משקין, מסכת ביצה? ותירץ ז"ל לפי שהמשנה הראשונה: 'הגוסס' לכך לא קראו אותה על שם תחילתה דאין קוראין שם של פורענויות".⁶

כך קרה גם לספרים שעסקו בהלכות שחיטה. אמנם ראש וראשון להם והנפוץ ביותר שביניהם, שמו מעיד על תוכנו, הוא ספרו של ר' יעקב וייל, שחיטות ובדיקות (ויניציאה ש"א), ספר שהודפס בעשרות רבות מאד של מהדורות לאחר הדפסתו הראשונה, אבל הפירושים עליו ועדכוני הלכות שחיטה הלכו בדרך אחרת. הספר הנודע ביותר אחריו הוא ספרו של אלכסנדר סנדר שור, שמלה חדשה (זאלקווא תצ"ג), הכולל את תבואות שור ובכור שור, שמות ששימרו את שם המחבר.

בעל ההלכה הגדול, ר' דוד שלמה איבשיץ, שהיה חסיד בין חסידי הבעש"ט, הקדיש בין חיבוריו ההלכתיים, חיבור מיוחד להלכות טריפות אותו קרא: בגדי שרד (ברסלוי תר"א), כהמשך לחידושיו בהלכה שפרסם בכותר: לבושי שרד (מאהלוב תקע"ב).⁷ בהקשר של קריאת ביאורים וחידושים בהלכה בכינוי "לבוש", לבטח הלך ר' דוד שלמה איבשיץ אחרי מעשיו של הגאון ר' מרדכי יפה, תלמידו של ר' משה איסרלש, בן המאה השש-עשרה, אשר ביאוריו על השלחן ערוך יכנונו: "לבושים", שכן כל אחד מהם פתח בשם: "לבוש". כך הם: לבוש מלכות: לבוש התכלת ולבוש החור על שלחן ערוך טור אורח חיים (לובלין ש"ן); לבוש מלכות: לבוש עטרת זהב, על שלחן ערוך טור יורה דעה (קראקא שנ"ד); לבוש מלכות: לבוש עיר שושן, על שלחן ערוך טור

4 ראו שם, כרך 8 (1910), עמ' 447-451.

5 ראו, א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 254-257.

6 ראו, ב' אשכנזי, שיטה מקובצת, ירושלים תשס"ב, ב, עמ' תקלט. על מסכת שמחות ראו בהרחבה, במבוא שכתב מ' היגער, מסכת שמחות, נויארק תרצ"א, במיוחד עמ' 14-59.

7 על ר' דוד שלמה איבשיץ ראו מה שכתבתי במאמרי, "ספרות הדרוש היהודית – בין מסורת שבכתב למסורת שבעל-פה", קבלה 15 (2006), עמ' 169-195. המאמר מופיע להלן, כפרק השמיני בספר. על האיש וספר הדרוש שלו ערבי נחל כותב תלמידי רועי גולדשמידט עבודת דוקטור.

חושן משפט (קראקא שנ"ח); לבוש מלכות: לבוש הבוץ והארגמן, על שלחן ערוך טור אבן העזר (קראקא שנ"ט).⁸

מן ההכרח לציין שגם משבא הדפוס לעולם במאה החמש-עשרה, עדיין לא זכו בראשיתו ספרים נדפסים, בין בעברית בין בשפות אחרות, שיהיו להם עמודי שער, אלא הדפסתם החלה בעמוד הראשון של הספר.⁹ פעמים הרבה נקראו ספרים על שם המילה הפותחת אותם, או אחת מן המילים הפותחות את הספר. ממש כשם שאבותינו קראו, קודם לבוא הדפוס לעולם, ואחר כך לדורות, לספרי החומש, וכשם שקראו לפרקים השונים של מסכתות הגמרא, כל פרק על פי פתיחתו.

כידוע קדמו הבראיסטים חובבי לשון עבר וספרותה, לחכמי ישראל, בהכנת קבצים ביבליוגרפיים ובהם שמות הספרים העבריים. ראש וראשון להם היה יוהאן בוקסטורף (Johann Buxtorf) האב שבנו השלים ותיקן את מלאכת אביו. האב פרסם את ה-*Bibliotheca Rabbinica*, שלו בעיר באזל בשנת 1613, ובנו, ששמו כשם אביו, הוציא לאור מהדורה משוכללת ומתוקנת שלה, שם, בשנת 1640.¹⁰ אחריהם קמו ביבליוגרפים נוצרים אחרים והרחיבו עבודתם וביניהם ייזכר לטובה יוהאן כריסטוף וולף (Johann Christoph Wolf) שפרסם בעיר המבורג במאה השמונה-עשרה את החיבור - *Bibliotheca Hebraea*, החיבור הביבליוגרפי המקיף הראשון של ספרים עבריים בלטינית, בארבעה כרכים.¹¹ לרועץ עמדה לו, כמו לקודמיו, ידיעת העברית שאינה מספקת, אשר גרמה לאי-הבנות ולטעויות רבות. את אלה אסף כמלקט ביצים עזובות מנחם מנדל זלטקין, אשר היה בוגר ישיבת וולוז'ין, בה למד עם חיים נחמן ביאליק. זלטקין פרסם בשני חלקים את שמות הספרים העבריים, לפי סוגיהם השונים תכונתם ותעודתם.¹² בפתח הכרך השני, הביא זלטקין דוגמאות רבות ומשעשעות לאי-ההבנות, של הביבליוגרפים הנוצריים. כך למשל, הביא וולף בחלק השני של ספרו (ספר מס' 1309), מה שכתב הקרדינל פלאנטאוויס,¹³ על ספר יצירה, ואשר הפכו לספר שלא היה ולא נברא בשם:

8 ראו עוד על ר' מרדכי יפה, אצל ח' טשרנוביץ (רב צעיר), תולדות הפוסקים, ג, ניו-יורק תש"ח, עמ' 100-112.

9 ראו, M. M. Smith, *The Title-Page: Its Early Development 1460-1510*, London 2000.

10 ראו, Johan Buxtorf, *De Abbreviaturis Hebraicis... cui accesserunt operis Talmudici brevis recensio: cum ejusdem librorum & capitum indice: item Bibliotheca rabbinica Nova ordini alphabetico disposita*, Basileae 1613.

11 ראו, J. C. Wolf, *Bibliotheca Hebraea*, Hamburgi 1715-1733.

12 ראו, מ"מ זלטקין, שמות הספרים העבריים, א, ניישטאל (שוויץ) תש"י, ב, תל-אביב תשי"ד. חיבור קצר פופולרי כתב מ' קטן, "שמותיהם של הספרים העבריים", מחניים קו, תמוז תשכ"ח, עמ' לח-מג.

13 ולף ציטט מספרו של הקרדינל פלאנטאוויס בשם, J. Plantavit, *Florilegium rabbinicum*, Lodovae 1645.

ספר יסירה, שכן שבש את השם ספר יצירה, וכדי להפגין ידיעתו בעברית רשם את תוכנו, כספר הכולל דברי מוסר ותוכחה.¹⁴

ביבליוגרף נוצרי שהעתיק מידע מהחיבור הביבליוגרפי הראשון בעברית, הוא ספרו של שבתי משורר בס, שפתי ישנים (אמשטרדם ת"ס) השתבש בקריאת חיבור בשם: לשון חמודים ותרגם זאת לספרו בשפה הלטינית כלשון חמודים.¹⁵

המתרגם ללטינית של ספר צמח דוד מאת ר' דוד גאנז, ובו קורות חכמים לדורותיהם, השתבש בדברי גאנז, אשר בתארו את חיבורו של ר' יצחק בן ששת = ריב"ש, תשובות הריב"ש, כתב: "אשר בפלפולו עשה השאלות והתשובות הנקראות תשובות בר ששת". המתרגם חשב כי "אשר בפלפולו" הוא שם עיר בה נכתב הספר, ולכן קבע כי ריב"ש חיבר את ספרו בעיר פיליפולי.¹⁶ כך גם קרה לחיבורו הנודע בהלכה של ר' צדקיה הרופא, שבלי הלקט, שהפך בביבליוגרפיה בלטינית לשבילי הלקט.¹⁷

משך דורות רבים ידעו הלומדים על פי רוב את שמות הספרים כמציינים את מחבריהם ולא ידעו מה שמם של המחברים. כך חכמינו ידעו לצטט את נושאי הכלים של הקבצים ההלכתיים, מנושאי כליו של המשנה תורה לרמב"ם: הכסף משנה, המגיד משנה, המשנה למלך והלחם משנה. או את נושאי כליו של הארבע טורים לר' יעקב בן אשר, הם הבית חדש והבית יוסף, והדרישה ופרישה. ספרים שהתחבבו זכו אף הם להיזכר לא בשם מחבריהם אלא בשמם, כ"של"ה הקדוש" הוא ספר שני לוחות הברית מאת ר' ישעיה בן אברהם הורביץ. ואידך זיל גמור.

ספרים עבריים רבים יש להם שיתוף שם עם ספרים אחרים, אשר תוכנם ועניינם שונה לחלוטין זה מזה. בילדותי עוד זכו הרבה בני ובנות מצווה, לקבל את כתבי הסופר העברי המשכילי הגדול, אברהם מאפו, ובראשם הרומן שלו אהבת ציון. לא ידענו כי כמאה שנה לפניו נכתב ספר שהופיע בסוף המאה השמונה-עשרה, בשם אהבת ציון (הורודנא תק"ן), ובו יומן מסעו של ר' שמחה מזאלוויץ לארץ-ישראל, בראשית המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה.¹⁸ את היומן הוציא לאור חתנו ר' שלמה דובנא, שהיה משכיל מבני ביתו של משה מנדלסון, שסייע בידו בכתיבת הביאור הנודע שלו על ספר בראשית. ר' שלמה דובנא חשש שמא מיקח חותנו לא יספק את קוראיו ולכן הוסיף, כחלק מן החיבור, מה שהוא עצמו העתיק מספרי נוסעים נוצרים לארץ-ישראל. על כך כבר העמידנו אברהם יערי בהבאת החיבור בספרו, מסעות ארץ-ישראל (רמת-גן 1976).¹⁹

14 ראו, זלטקין, שמות הספרים העבריים, ב, עמ' 7-8.

15 ראו, זלטקין, שם עמ' 14.

16 ראו, זלטקין, שם עמ' 11.

17 ראו, זלטקין, שם עמ' 15-16.

18 על ר' שמחה מזאלוויץ, ראו מה שכתב י' תשבי, "הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות", ציון לב (תשכ"ז), עמ' 4-8.

19 ראו, א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, רמת-גן 1976, עמ' 382-423, ובמיוחד עמ' 382-385.

שיתוף השמות ישנו גם בשמות ספרים הלקוחים מפסוקי מקרא כך השם אבקת רוכל, על פי שיר השירים ג, ו, שמש לראשונה בדפוס כשם ספרו של ר' מכיר בן יצחק (קושטא רע"ו) ואחר כך כשם לשאלות ותשובות מאת ר' יוסף קארו (שאלוניקי תקנ"א), ולבסוף לדרשותיו של ר' הלל ל"ש = ליכטנשטיין (לבוב-קולומיא תרמ"ג-תרמ"ה). האחרון היה חותנו של ר' עקיבא יוסף שלזינגר. שלזינגר היה דמות צבעונית ומרתקת בשוב הישן בירושלים, משעלה לארץ. אף הוא, שלזינגר נטל שם של חיבורו הידוע של ר' יוסף קארו, והוא הבית יוסף שהוא פירוש רחב על ספר ארבע טורים מאת ר' יעקב בן ר' אשר, וכתב חיבור בשם בית יוסף חדש, שעורר שערורייה משנדפס בירושלים, בשנת תרל"ה, ועל כן "זכה" שחכמי ירושלים החרימו אותו.²⁰ היום כל שעובר את המושב "בני עיי"ש", אינו יודע כי השם מנציח את החתן של ר' הלל ל"ש, ולא קבוצה של יוצאי תימן.²¹

או נביא דוגמא נוספת מן השם לשון ערומים, על פי איוב טו, ה, שמש כשם לאגרון בחרוזים לחנוך הנערים מאת ר' שלמה בן משה מחלמא (פרנקפורט על נהר אודר, תנ"א),²² ובריוחוק מקום וזמן, שמש לשון ערומים כשם לביאור על ביאורו של ר' אליהו מזרחי על רש"י על התורה, אני מכווין לספרו של ברזילאי יעבץ בשם זה (איזמיר תקי"ז).

לביבליוגרפים החרוצים היהודיים הייתה והווה בעיה קשה סיווג הספרים, על פי שמותיהם, לתחומי עניין ונושאים שונים. לכן כשבדקתי את הספרים המסווגים בסוף הכרך הרביעי של ספרו של חיים דב בריש פרידברג, בית עקד ספרים (תל-אביב תשל"א), מצאתי כי התחום שהגדיר: "שאלות הזמן", כולל בתוכו למשל את הספרים הבאים: זעקת שבר, מאת אברהם פרידלר (אופן תקצ"ו). ספר שתיאורו המפורט של החיבור במקומו, בכרך הראשון של ספרו של פרידברג מפתיענו, בהיותו קינה והספד על מותו של ר' קופל אלטנקונשטט. באותו תחום הוא כלל גם את ספרו של שמואל

20 ראו לכל העניין בספרה של ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשס"ו, מס' 231, עמ' 98-100.

21 על אודות ר' עקיבא יוסף שלזינגר ראו אור קבוצת מאמרים עיתון קתדרה, שכותרה: "עקיבא יוסף שלזינגר – הציוני הראשון?", ראו, מ' סילבר, "פעמי לב העברי בארץ הגר", קתדרה 73, תשרי תשנ"ה, עמ' 84-105; י' שלמון, "מבשרי הציונות ומבשרי החרדיות", שם, עמ' 106-111; י' ברטל, "מי הוא 'העברי'?", שם, עמ' 112-114; עוד ראו, מ' סילבר, "פעמי לב העברי בארץ הגר: ר' עקיבא יוסף שלזינגר – בין אולטרה אורתודוקסיה ולאומיות יהודית בראשיתן", א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת-גן תשס"ג, עמ' 224-254, ושם תמצא ביבליוגרפיה נוספת.

22 כך על פי הרישום של ח"ד פרידברג בספרו, בית עקד ספרים, תל-אביב תשל"א, עמ' 524, ספר מס' 856, בערך: "לשון ערומים". אם אכן כך, אז יש שיתוף השם למחבר זה, שחי במאה השבע-עשרה, עם אחד מראשוני המשכילים, ר' שלמה בן משה מחלמא, שחי במאה השמונה-עשרה, ואשר נודע בחיבורו מרכבת המשנה. ר' שלמה חלמא השני – המשכיל – היה חברו של ר' ישראל מזאמוטש שנודע כמורו של משה מנדלסון, וכשלעצמו היה מורו של המשכיל ר' שלמה דובנא, שהזכרתי לעיל. על אודותיו ראו בספרו של ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, בתיים, תשכ"ה, עמ' 786.

ליב ציטרון, מאחורי הפרגוד (ורשה-וילנה תרפ"ד-תרפ"ה). על פי השם אינך יודע במה מדובר, אבל בדיקת המקור בידיש, ממנו תורגם הספר לעברית, תגלה מייד את תוכנו. בידיש שמו של ספרו של ציטרון הוא משומדים: טיפן און סילוועטן פונם נאענטן עבר, ובתרגום לעברית: טיפוסים וצלליות מן העבר הקרוב, וילנה תרפ"א. בספר תאר ציטרון את דמויותיהם של כשני תריסרים יהודים שהמירו דתם במאה התשע-עשרה.²³ נשאלת השאלה מדוע יש לסווג ספר זה תחת הנושא של "שאלות הזמן"? כשמעטים מאוד המשומדים.

עיתים הכותבים על חוסר הקשר בין שם הספר לתוכנו נכשלו, כך בנוגע לספרו של ר' יוסף ג'יקטילה, גינת אגוז (הענאו שע"ה). זהו ספר ששמו יסודו גם הוא בפסוק משיר השירים ו, יא. אבל בניגוד לספרים אחרים שהזכרנו לעיל, ספר זה העוסק בחכמת הקבלה, שמו רומז לסודן של הספירות המסומלות במבנה הפנימי של פרי האגוז. בסוד האגוז כבר עסקו לפני המקובלים בספרד, חכמי אשכנז, שלמדו את תורת הסוד של בעלי סודות המרכבה מימי תנאים ואמוראים ופיתחו אותם. על כך כתבו מאמרים אלכסנדר אלטמן ויוסף דן. אחריהם הוציא לאור דניאל אברמס את הטקסטים של סוד האגוז מאת חכמי אשכנז במהדורה מאירת עיניים בשם, סימבוליקה מינית ופרשנות המרכבה באשכנז: עיונים בנוסחי סוד האגוז (טיבינגן 1997).²⁴ אל מקובלי ספרד ור' יוסף ג'יקטילה בתוכם הגיעה מסורת הסוד הישנה של ספרות בעלי המרכבה, היא ספרות ההיכלות וגם הדים, רישומים וידיעות של ממש על חידושי חכמי אשכנז בה. בכל אלה השתמשו המקובלים לשיטתם. שיאה של מסורת סודות הפירות היבשים ובהם האגוז והשקד, בקטע פרשני בספר הזוהר, חלק ב, בפרשת שמות (טו ע"ב), ממנו התפתח בספר חמדת ימים – ספר הדרוש השבתאי, טקס סדר של ט"ו בשבט. סדר זה של ט"ו בשבט נפוץ בהרבה ספרונים קטנים ששםם פרי עץ הדר.²⁵

השימוש בשמות צמחים כשמות ספרים וחיבורים יודגם דווקא מפירושים שכתבו מחברים שונים על הגדות לפסח. אלה כוללים את: ענבים במדבר, מאת אברהם בן חנוך (אלטונא תקל"ו); ענפי תאנה, מאת אביגדור מרדכי (לייפציג תרכ"ד); פרחי עץ יבש, מאת יחזקאל רטנר (וילנה תרנ"ב); ליקוטי שושנים, מאת זאב בן שמשון מזאלוזשין (זיטומיר תרכ"ד); גפן ממצרים, מאת משה זליג אלשאניצקי (ורשה תרנ"ד); ריח דודאים, מאת דוד רב מייזליש (פיעטרקוב תרס"ב).

בעלי חיים היו לחלק בלתי נפרד משמות ספרים עבריים. הן על שום שבגולת אשכנז קראו ליהודים רבים בשני שמות, כאשר השם הראשון, או השני, היה שם של חיה.

23 מספר נכבד מהם שימשו כצנזורים מטעם השלטון הרוסי. ראו במאמרי, "משומדים ומשכילים כצנזורים במאה הי"ט", קבלה 17 (2008), עמ' 251-271. המאמר מופיע להלן, כפרק העשירי בספר.

24 ראו שם ברשימות הביבליוגרפיות הפניות לעבודות אלטמן ודן וביבליוגרפיה נוספת.

25 בכל הספרונים הללו דן בהרחבה א' יערי, במאמרו, "ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר חמדת ימים", קרית ספר לח (תשכ"ג), עמ' 97-112, 247-262, 380-400.

הצורך בכך נוצר בעיקר כאשר אולצו היהודים, מסוף המאה השמונה-עשרה ואילך, לרשום את הילודים ברשומות הגויים. בין הספרים האלה אלה ימנו: ארי נוהם, מאת ר' יהודה אריה מודינה (ליפציג ת"ר) ובו ויכוח על חכמת הקבלה; ארי שבחבורה, מאת אריה ליב ליפשיץ (לבוב תרי"ב) ובו חידושים על מסכת כתובות. רבים בין שמות הספרים נושאי השם אריה, כותרתם שאגת אריה. בין אלה ימנו: שאלות ותשובות על שלחן ערוך טור אורח חיים מאת ר' אריה ליב בן אשר (פרנקפורט על נהר אודר תקט"ז) ותוספת שאלות ותשובות שאסף מהמחבר בנו בכותר: שאגת אריה החדשות (וילנה תרל"ד), שאלות ותשובות לר' אריה יהודה ליב בן שמואל צבי (נייז'ט תצ"ו) ועם תוספות מכתב יד (שאלוניקי תק"ו). על אלה יש להוסיף תוכחת מוסר ביידיש מאת אריה ליב מטשוטץ (זאלקווא תקנ"ט), והספרים כהספרו של ר' יעקב עמדין את גיסו ר' אריה ליב אב"ד אמשטרדם (אמשטרדם [תקט"ו]) וההספר על מות ר' דוד משה פרידמן, מאת אברהם אריה חזן (הוסיאטין תרס"ט).

לא נפקד גם מקומו של קול אריה. בין הספרים בשם זה נמצא את: ספרו של ר' אריה ליב בן שלום שכנא (וילנה תרל"ב) ובו דרשות על ענייני תפילה וט"ו שאלות ותשובות; את ספרו של המוכיח מפולנאה, מחבורת הבעש"ט, ובו ביאורים ודרשות חסידיים על התורה ואגדות הש"ס (קוריץ תקנ"ח); הספר על מותו של ר' יוסף דב סולוביצ'יק, משושלת בריסק המפורסמת, מאת אריה דב בנדרובסקי (ורשה תרנ"ו); וכן שאלות ותשובות על ארבע חלקי השלחן ערוך, מאת יהודה הכהן שווארץ (ירושלים תרכ"ו).

נחתום תיאורי ספרים ובשמים אריה עם פי אריה, כך קרא לספר ובו ביאורי מילים, ר' יהודה אריה מודינה (ויניציאה ת'); כך גם נקרא ספר שאלות ותשובות על שלחן ערוך טור אורח חיים וטור יורה דעה מאת ר' מרדכי יהודה גלאזשטיין (וילנה תרל"ז).

כשנפנה את עיננו ליומני מסע שכתבו יהודים נתאכזב מרה. ראשית משום שכתבו מעט ספרים בתחום זה, ושנית על שום חוסר ההברקה בשמות הספרים. ראשונה נזכיר את שלשת תיאורי מסעות אנשים ושמים בנימין, מסעות בנימין הראשון מטודילה בצרפת, איטליה, ארץ-ישראל וקהילות ישראל במזרח, מסעות בנימין השני, שחיבר ר' ישראל יוסף בנימין בצרפתית, בעקבות חיפוש עשרת השבטים האבודים. ספרו תורגם לעברית בשם: מסעי ישראל, בידי דוד גורדון עורך העיתון המגיד. אחרון בין אלה ייזכר חיבורו הסטירי של מנדלי מוכר ספרים: מסעות בנימין השלישי.²⁶ על יומני המסע ימנו, ספרו של ר' פתחיה מרגנשבורג, סבוב הרב ר' פתחיה (פראג שנ"ה);²⁷ ספרו של ר' יעקב ספיר, אבן ספיר (ליק-מגנצא תרכ"ו-תרל"ד) שראה אור גם מאוחר

26 על אלה ראו מה שכתבתי במאמרי, "הגדרת ספרות השבחים השבתאית", בתוך: החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה: משיחיות, שבתאות ופראנקיזם, ב, ערכה ר' אליאור, ירושלים (תשס"א) = מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יז (תשס"א), עמ' 356. המאמר מופיע להלן, כפרק השביעי בספר.

27 ראו, א' דוד, "סיבוב ר' פתחיה בנוסח חדש", קובץ על יד, ס"ח, יג (כג), ירושלים תשנ"ו, עמ' 269-235.

יותר בכותר: **מסעי תימן**, בעריכת אברהם יערי (ירושלים תש"ה). לרשימה נוסף, את הספר **מעגל טוב** מאת ר' חיים יוסף דוד אזולאי, השד"ר הידוע, תלמיד החכם והביבליוגרף. הוא נודע בכינויו חיד"א. חיד"א השאיר לנו אחד מספרי הביבליוגרפיה העבריים הראשונים: **שם הגדולים** (ליוורנו תקל"ד) ומאז בעוד הרבה מהדורות, ועוד עשרות ספרים שחיבר. יומן מסעותיו ראה אור מצונזר תחילה, ואחר כך נדפס בנוסח מלא בידי אהרן פריימן.²⁸

פתחנו בדברי שניאור זלמן שכטר ונסיים בהם, בחתימת דברינו. שכטר היה רציונליסט, אבל נמשך כבחבלי קסם אחר הגילויים המיסטיים. את הגילויים המיסטיים, תאר בפרוטרוט, ברגישות ובעמקות, כאשר כתב את המאמר הגדול הראשון שבידינו, על העיר צפת בשיא גדולתה במאה השש-עשרה.²⁹ שם תיאר נאמנה את המתח והריגוש המיסטיים שאחזו במקובלים מצפי הגאולה. מתח זה הוליד חיבורים חשובים כספרי ר' משה קורדובירו וספרי האר"י הקדוש. האחרונים היו כתובים בעיקר בידי תלמידו ר' חיים ויטל, אשר כתב גם יומן מיסטי אישי, ללא שם. את היומן הזה כינה חיד"א ראשון בשם: **חזיונות**, בספרו **שם הגדולים**.³⁰

שכטר לא רצה לבסס חשד אצל קוראיו שמא כושף בתוך שלמד על עוצמת המקובלים בצפת, ולכן הדגיש במאמרו, כי בדיקת המתח המיסטי שהיה שם "הוא עניין לרופא ולא לתיאולוג".

כפועל יוצא מגישתו לחיבורי המקובלים, כבעלי יומרה שלא תתקבל על ליבו ודעתו של אדם מודרני, קבע שכטר במאמרו הנזכר לעיל, על שמות הספרים היהודיים, כי שמות ספרי המקובלים הם התרומה הגדולה ביותר לקבוצת הספרים שהגדיר כ"ספרים בעלי שמות נפוחים". הוא הדגים את קביעתו בדוגמאות של: **ספר הבהיר** ו**ספר הזוהר**, או: **רעיא מהימנא** = הרועה הנאמן. הוא הוסיף כי ספר הזוהר לא נמנע מציטוט מספרים שלא היו ולא נבראו כ**ספר אדם** ו**כספר חנוך**; אלה המשיכו כתיבה פסודו אפיגראפית, שתחילתה כבר בעת העתיקה. על הספרים ששכטר ציין, אפשר להוסיף, ספרים ששם מערב אור, כאור נערב מאת ר' משה קורדובירו, ואור יקר מאותו המחבר. או נציין את פירושי ספר הזוהר: **כתם פז** לר' שמעון ן' לביא (ליוורנו תקנ"ה);³¹ ואת הספר **אספקלריה המאירה**, מאת ר' צבי הורוביץ (פיורדא תקל"ו).

- 28 ראו, חיד"א אזולאי, **מעגל טוב** השלם ההדיר א' פריימן, ברלין-ירושלים תרפ"ד-תרצ"ד.
- 29 המאמר של שכטר הופיע לראשונה באנגלית, ותורגם לעברית בקובץ **הגליל**, א, שערך א"ז רבינוביץ המכונה אז"ר. קובץ זה היה הקובץ הראשון והאחרון של הגליל שהוציאה לאור התאחדות המושבות בגליל התחתון, טבריה תרע"ט. על הקובץ הזה ראו מה שכתב א' ריינר, "ולא יחרב מעין הספרות" – 'הגליל' קובץ ספרותי נשכח ושאלת ה'גליליות' בימי העלייה השנייה, **עת-מול** 198, אדר שני תשס"ח, מרס 2008, עמ' 32-33.
- 30 ראו במבוא של מ"מ פיירשטיין למהדורתו של **ספר החזיונות** – **יומנו של ר' חיים ויטאל**, ירושלים תשס"ו, עמ' 41-43.
- 31 על **ספר כתם פז**, ראו, ב' הוס, על **אדני פז** – הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, ירושלים תש"ס.